

ԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՀԵՐԻԲՆԱԶ ՈՐՄԿԱՆՅԱՆ

ՆԵՐՍԵՍ ԾՆՈՐՀԱԼՈՒ «ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ» ՊՈԵՄԸ

Գրական իր ուղին Ներսես Ծնորհալին (1101-1173) սկսել է գրեթե պատանի: Թվակիր նրա առաջին երկը՝ «Վիպասանությունը», գրված է 1121 թ.: Արդի գրականագիտությունը Ներսես Ծնորհալու երախայրիքը դասում է միջնադարյան պոեմների շարքը: Մ. Աբեղյանի բնութագրմամբ՝ «Դա առաջին չափածո քերթվածն է մեր գրականության մեջ»¹, պատմաքաղաքական առաջին վիպերգությունը: Բանասեր Մանիկ Մկրտչյանի իրավացի դիտարկմամբ՝ Ներսես Ծնորհալու երախայրիքը որոշ իմաստով նախանշում է նրա ստեղծագործության հետագա ընթացքն ու բովանդակային շրջանակները»²:

Պոեմի լրիվ վերնագիրն է՝ «Ծարագրութիւն հոմերական վիպասանութեամբ սակս Հայկազանցն սեռի եւ Արշակունեացն զարմի՝ ի սկզբանցն մինչ ի վախճան, առասացեալ Ներսէսի՝ եղբօր Կաթողիկոսի Հայոց տեառն Գրիգորիսի, յիւրականսն նախնիս, ի համբակութեան ելով տիս»: Այս վերնագրին հաջորդում է պոեմի նախերգանքը, ուր Ներսես Ծնորհալին խոսում է իր երկի նպատակի և ծրագրի մասին, նախերգանքին՝ բուն վիպասանության ենթախորագիրը. «Վիպասանութիւն նախնի՝ ըստ Հոմերի, սկսեալ ի վերուստ»:

Միջնադարյան գրականության մեջ ընդունված էր գրական տեսակի անունը հղել վերնագրի մեջ՝ իհարկե, ելնելով ստեղծագործության թեմայից, կիրառության

¹ Մ. Աբեղյան, Երկեր, Դ, Ե., 1970, էջ 113:

² Ծնորհալի, Վիպասանություն, քննական քննադիրը պատրաստեց, ծանոթագրեց և առաջաբանը գրեց՝ Մանիկ Մկրտչյանը, Ե., 1981, էջ 5:

գաղափարների գնահատության մեջ: Ըստ Մ. Աբեղյանի՝ «Նպատակն է, ինչպես հեղինակը գրել է մախաբանի մեջ, արտահայտել երախտագիտությունն առ մախաները»⁸: Գր. Հակոբյանը Վիպասանությունը գրելու դրդապատճառը համարում է «Նախնյաց երախտագիտությունն ու հայրենասիրությունը»⁹, ըստ Կ. Քիպարյանի՝ Ծնորհալու «քերթվածը շնորհակալության տուրք մըն է գրողի կողմն իր մախանիքներուն, սակայն, միաժամանակ, կզգացնե, թե քերթողը հոգեբանական ինչ վիճակի մեջ կգտնվեր այդ աղետաբեր տարիներուն»¹⁰: Նախնիների նկատմամբ իր երախտագիտությունն արտահայտելու խնդիրը իրականում ելակետ է միայն: Ն. Ծնորհալին շատ ավելի մեծ նպատակ է դրել իր առջև՝ վիպերգել հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի խորհուրդը, անկախությունը կորցրած հայրենիքի աղետալի վիճակը, պետականության հաստատման երազանքը՝ անցյալի հերոսական ոգու վերարծարծմամբ: Իր նպատակի ու ծրագրի մասին Ծնորհալին խոսում է Վիպասանության մախերգանքում: Ապավինելով Սողոմոն Իմաստունի հեղինակությանը՝ որդին հորը պարտական լինելու, ծնողին արժանի վարձ հատուցելու մասին, խոստովանելով, որ ինքը պատանի է դեռ, թերի գիտելիքների տեր, որ ինքը չի ուսանել Աթենքում, չի ներմտացել քերականության, ճարտասանության, քերթության գիտելիքների յուրացմամբ, «Չորս գիտել մախ պատշաճի, Եւ աստ ապա ձեռնարկելի» գրել, այսուհանդերձ, համոզված է, որ առատաձիրն Սուրբ Հոգին խոսքի շնորհ կտա իրեն, չի հապաղում անցնելու իր մտահղացման իրականացմանը:

Ակներև է Ներսես Ծնորհալու գաղափարական դրույթների մեկնակետը: Իր նպատակն է համարում գրել մախահայրերի մասին, թե ովքեր էին, որտեղից, երբ են ապրել ու գործել և, որ ամենից կարևորն է, իր խնդիրն է համարում նրանց մասին պատմել ըստ իրենց գործերի, հավատարիմ Մ. Խորենացու այն սկզբունքին, թե՛ ինչ մարդն ու նրա գործերն են, այն էլ նրա պատմությունն է»¹¹:

Այս մոտեցմամբ էլ Ն. Ծնորհալին ձգտում է պանծացնել մախանիների արիության և գեղեցիկ գործերը և, ընդհակառակը, պախարակում է ոմանց անբարի, անարժան գործերը և աշխարհում թողած վատ անունները, որպեսզի նա, որի համար բաղձալի է լավն ու բարին՝ «Առ ի բարեաց մախանձ շարծի», իսկ նա, որ հակամետ է չարին՝ «Թորինակաց աստ կշտամբի»: Բարոյադաստիարակչական այս նպատակը խորապես հարիր է ոսկեդարյան հայ պատմության ոգուն: Եղիշեն, որի երկը Ծնորհալու Վիպասանության աղբյուրներից էր, իր երկի նպատակն էր համարում քաջության, հերոսության, ազատության ոգի մերշնչել սերունդներին, նրանց տոգորել հայրենասիրությամբ և, ընդհակառակը՝ ատելի դարձնել դավաճանությունը,

⁸ Մ. Աբեղյան, Երկեր, Դ, էջ 113:

⁹ Գր. Հակոբյան, Ներսես Ծնորհալի, Ե., 1964, էջ 171:

¹⁰ Զ. Կիրեղ վրդ. Քիպարեան, Պատմություն հայ հին գրականության, Վնենտիկ, 1992, էջ 384:

¹¹ Մ. Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Գիրք Ա, ԼԱ (ԼԲ). «Որպես այդն եւ գործք, այսպես եւ զմանալէ բանք» (Ե., 1991, էջ 85):

ուխտադրությունը, երկշտությունը: Ահա մրա հակիրճ հանձնարարականը. «զի հանապազորդ ըմբռնություն, լսելով զառաքինեացն զքաջութիւն, եւ զյետս կացելոցն զվատթարութիւն»¹²:

Վիպասանության մասերգանքին հաջորդում է, ըստ էության, մի մասադրություն՝ ըստ Աստվածաշնչական ավանդությունների, ուր Օմորհալին արտահայտել է կրոնա-աստվածաբանական իր մտքերը Սուրբ Երրորդության երեք անձերի՝ Հոր, Որդու և Սուրբ Հոգու համագոյության, աշխարհի արարչագործության, դրախտի, մասաստեղծ մարդկային զույգի, պատվիրազանցության, դրախտից արտաքսվելու մասին, ապա երկիրը մարդկանցով լցվելու, մրանց՝ զղջալու փոխարեն՝ ցանկական ախտի զեղխեալ՝ լիմելու մասին, որի համար էլ պատուհասվեցին ջրհեղեղով, և միայն Նոյն էր, որ փրկվեց տապանով «որդսվքն իւրովք», որոնք «վերստին աշխարհ շինեալ»՝ բաժանեցին «ազգ ըստ ազգի»:

Աստվածաշնչական այս հակիրճ հարասությունից հետո Ներսես Օմորհալին անցնում է ազգերի ծագմանը՝ հետևելով Մովսես Խորենացուն: Վիպասանության կառուցվածքային տեսանկյունից այս մասադրությունը կարող է անհարկի թվալ: Միչդեռ, իրականում, այն իր մեջ խտացնում է ամանց զաղափար՝ ազգային արմատների գիտակցության հպարտությունը: Օմորհալին պիտի հավաստեր, որ հայոց ազգը սերում է Նոյի սերունդներից, որ մա գալիս է հնագույն դարերից, և որ միշտ պետք է վառ պահել պատմական հիշողությունը:

Բուն վիպերգությունը սկսվում է Հայկ Նահապետի՝ Բելի դեմ տարած հաղթանակի դրվատմամբ: Ներսես Օմորհալին մեծարում է Հայկազանց տոհմի նշանավոր մարդկանց, փառաբանում մրանց աշխարհաշեն գործերը, ռազմական քաջությունը, բարոյական վարքագիծը: Մովսես Խորենացուց մերձնչված՝ Ներսես Օմորհալու համար ևս սիրելի են այն թագավորները, որոնք լավ են համարել «մեռնել հայրենիքի համար, քան տեսնել, թե ինչպես օտարածին ցեղերը ոտնակոխ են անում իր հայրենիքի սահմանները»¹³: Այդպիսի թագավոր է եղել Արտաշես Առաջինը: Էպիկական շեշտ կա մրա կերպարի գծման սեղմ ու խիտ տողերում.

Սա զօրս անթիւս ժողովեալ,
Ըստ քարադէզն կարկառեալ,
Եւ յարեմուտս խաղացեալ,
Ջլիւղացոց արքայն կալեալ,
Ջըմդհանուր ծով հնազանդեալ,
Եւ զցամաքսն մուսճեալ,
Քան զԱլեքսանդր վեհ եղեալ,
Պոլիկրատեայ զովաբանեալ,

¹² Եղիշէ, Վանս Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Ե., 1957, էջ 4:

¹³ Մ. Խոնեբացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1990, Ա, ԺԳ, էջ 29:

Որ անտաճիգ զօրացն եղեալ,
Եւ զմիջօրեայն մթացուցեալ...¹⁴

Թե՛ Տրդատ Մեծի, և թե՛ Գրիգոր Լուսավորչի կերպարները Ներսես Ծնորհալին տվել է ջերմությամբ՝ ըստ Ագաթանգեղոսի ներկայացնելով նրանց՝ վիպական դրվագներով հարուստ կենագրությունը՝ վաղ մանկությունից մինչև խորին ծերություն և մահ: Գործողության ծավալման թափով և խոսքի սեղմությամբ աչքի է ընկնում մանավանդ Տրդատի քաջագործությունների մասին դրվագը: Նա ոչ միայն պանծացրել է իր անունը, այլև հայոց ազգի պատիվը: Եվ Ներսես Ծնորհալին չի վարանում նրան անվանել նոր Հերակլես, առասպելական ուժի տեր հսկա («Մինչդեռ Տրդատն զօրացեալ եւ նոր Հերակլ անդ անուանեալ»)¹⁵:

Տրդատը մեծ դեր է խաղացել քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն հռչակելու գործում: Հայոց Եկեղեցին նրան դասել է սրբերի շարքը: Ներսես Ծնորհալին, սակայն, հավատարիմ իր սկզբնաղբյուրին, չի սքողել նրա դաժանությունը թե՛ Գրիգոր Պարթևի, թե՛ Հռիփսիմյանց կույսերի նկատմամբ:

Տրդատի կերպարը Վիպասանության ակնառու արժանիքներից է: Տրդատի և Գրիգոր Լուսավորչի դրամատիկ լարվածության դրվագը առանձին վերցրած կարող էր լինել գեղեցիկ պատմական քերթված: Դրվագի գեղարվեստական ուժը ստեղծվում է այն հակադրություններից, որոնք կային հեթանոս Տրդատի և քրիստոնյա Գրիգորի միջև, Հռիփսիմյանց կույսերի և Տրդատի միջև, լույսի և խավարի՝ իբրև քրիստոնեության և հեթանոսության խորհրդանիշերի միջև:

Վիպասանության մեջ Ներսես Ծնորհալին մեկ անգամ չէ, որ դիմում է ուղղակի խոսքին՝ մերթ ըստ սկզբնաղբյուրի, մերթ խոսքին առավել հուզական ջերմություն տալու համար: Դա ոչ միայն խախտում է պատմողական ոճի միօրինակությունը, այլև քնարականություն է հաղորդում խոսքին: Այսպիսի հատված է Հռիփսիմեի դիմումը Գրիգոր Պարթևին, որ գտնվում էր Խոր Վիրապում («Ձայն առ արկեալն ի գութն արկեալ, Սիրոյ տարփմամբ զայս ասացեալ»):

Արդ յանճաճանչ վայրէդ եղեալ,
Ջբանն լուսոյ ընդ քեզ առեալ,
Ի յանդաստան քո սերմանեալ,
Որ անապատ էր ծարաւեալ,

¹⁴ Վիպասանություն, էջ 47-48:

¹⁵ Վիպասանության գիտաքննական բնագրի ծանոթագրությունը, թե «Խոքը Բյուզանդական կայսր Հերակլ Առաջինի մասին է (610-641, Վիպասան., էջ 142), ակներև սխալ է: Խոսքը հունական առասպելի հերոս Հերակլեսի (կամ՝ Հերկուլեսի) մասին է: «Տրդատը կոչվում է նոր Հերակլ, որովհետև առասպելական ուժի տեր էր, հերոսաբար պայքարում էր բարբարոս ցեղերի դեմ», - գրել է Ա. Մադոյանը (տե՛ս մշվ. աշխ., էջ 227):

Յոր շուշանաց, վարդից բուսեալ,
 Յօղով արեամբ մեր ոռոգեալ,
 Յորում գիօտ քո արածեալ,
 Անուշահոտ ծաղկօք բուրեալ,
 Ի դալարոջ վայրի բնակեալ
 Եւ առ կենացն ջուր սնեալ:¹⁶

Հայրապետական Աթոռը կարող էր ամուր լինել միայն թագավորական զահի հովանու ներքո: Ներսես Շնորհալիւն այդ ամրությունը տեսնում էր Գրիգոր Լուսավորչի և Տրդատ Մեծի համագործակցության մեջ: Մինչդեռ ուրիշ էին Արշակունի մյուս թագավորները. Տիրան արքայի հրամանով ճիպոտածեծ լինելով մեռել էր Հուսիկ Կաթողիկոսը, Արշակ Երկրորդը աքսորում է Ներսես Կաթողիկոսին Պատմոս կղզի, իսկ Պապ թագավորը՝ թունավորում նրան: Այս բարդ հարաբերությունները Շնորհալույն պատկերաբանում են միայն բարոյական վարքագծի տեսանկյունից¹⁷: Բանաստեղծը հպարտությամբ է տվել Լուսավորչի չորրորդ սերնդից ծագած այդ շատավիղի կերպարի նկարագրությունը: Այդ նկարագրությունը Ներսես Մեծի մահվամբ չի ավարտվում: Մահից առաջ նա գուշակել էր այն աղետները, որ գալու էին հայոց ազգի գլխին: Այդ տեսիլքը, որ Շնորհալիւն տաղաչափել է ըստ Մեսրոպ Վայցձորեցու երկի (10-րդ դ.), ազատագրական հույսեր է ներշնչել սերունդներին:

Վիպասանության մեջ Շնորհալիւն չի շրջանցել նաև հոգևոր մշակութային կյանքի երախտավորներին: Դարերի հեռվից նա մոր հայացքով է նայում թե՛ Մեսրոպ Մաշտոցի, և թե՛ Սահակ Պարթևի գործունեությանը, նրանց ջանքին ու վաստակին: Նրանց կերպարները Ներսես Շնորհալիւն տվել է ազգային հպարտության ջերմ գգացմունքով:

Արժանապատվության և, թերևս, բարի մախանձով է Շնորհալիւն գովերգում ուկեղարյան հայ մշակույթի գործիչներին՝ Մովսես Խորենացուն, Դավիթ Անհաղթին, Մամբրե Վերծանողին և նրանց ընկերներին, Մաշտոցի և Սահակի աշակերտներին, որոնք մեղուների մամա իմաստության ծաղիկներից նեկտար են ժողովել ազգի համար, որոնք այնքան են «վերին շնորհօք» լցված եղել, որ մինչև իսկ գերազանցել են հույն գիտուններին:

¹⁶ Վիպասանութիւն, էջ 73-74:

¹⁷ Ըստ Խորենացու՝ Պապ թագավորը «գաղտնի կերպով սուրբ Ներսեսին մահացու դեղ խմեցնելով՝ զրկեց կյանքից» (Հայոց պատմություն, Ե., 1990, էջ 199, Գիրք Գ, ԻԸ): Ստ. Մախապյանը գրել է. «Պապ թագավորը զուր է մեղադրվում Փավստոսից, Խորենացուց և հետագա պատմիչներից իբրև Ներսես Մեծին թունավորող: «Ներսես Մեծը վախճանվեց արյունաքամ լինելուց, թոքերի մեջ մի մեծ երակ պատռվելով, ինչպես հաճախ պատահում է թոքախտավորներին»: Նա գիտեր իր հիվանդությունը, մերժում է դեղափնները, գիտեր, որ թունավորված չէ (նույն տեղում, էջ 286): Տես նաև՝ **Оганесян Л. А.**, История медицины в Армении, ч. I, Е., 1946, стр. 192.

Ըստ Եղիշեի, Ներսես Ծնորհալին ուրվագծում է Վարդան Մամիկոնյանի հերոսական կերպարը, որը մշտապես սիրելի է եղել իր համար: Նախ՝ նրան մեծարում է որպես Սահակի թոռան, ապա՝ որպես հայոց սպարապետի, որն իր միզակակիցների հետ, հանում հայրենի կրոնի և ազատության, մահատակվեց՝ վարդագույն արյամբ պսակելով եկեղեցին:

* * *

Վիպասանությունը կառուցվածքորեն բաժանված չէ մասերի: Ավելի ճիշտ՝ այն ունի գեղեցիկ մախերգանք, որն առհասարակ պոեմի հիմնատարրերից է՝ սկսած Հոմերոսից մինչև Դանթե, Ֆիրդուսուց մինչև Պուշկին, Թումանյանից, Իսահակյանից մինչև Եղիշե Զարենց և ուրիշներ: Ունի մահի հիշատակարան, վերջերգ, որ հատկանշական է միջնադարյան երկերին՝ չափածո թե արձակ: Կառուցվածքային այս մասերը հստակ են և գեղարվեստորեն անթերի: Ինչ վերաբերում է բուն նյութին՝ հայոց պատմության հոմերական վիպասանությանը, Ներսես Ծնորհալին տեղեկ է միահար, շղթայահյուս՝ իրեն ազատ զգալով ընդգրկված վիթխարի նյութից անդրադառնալու այս կամ այն դեպքին, երևույթին, անձին, բնականաբար, շրջանցելով այս կամ այն իրադարձությունը, դեպքն ու դեմքը: Անկասկած այստեղ էլ մահի հետևել է Խորենացու խորիմաստ սկզբունքին. «Բայց կարճատև գրում եմ այն, ինչ մեզ հարկավոր է, իսկ ավելորդները բաց եմ թողնում»¹⁸: Դեպքերի շղթան Ներսես Ծնորհալին տալիս է բնական ընթացքով. թագավորին հաջորդում է թագավորը, հովվապետին՝ հովվապետը, իսկ թե ինչ է կատարվել ժամանակին՝ սկսում է պարզ, անմիջական. «Բայց ի սոցին աուրս լեալ», «Սակայն սակաւ ամաց անցեալ», «Իսկ յետ ամաց այն ինչ անցեալ» և այլն: Վիպասանությունը գրված է ուսուցողական մպատակով: Հետևաբար, համառոտությունը մպատակամետ էր դարձնում խոսքը: Ծնորհալին հանդես է բերել բարձր ճաշակ և լայն իմացություն: Թվարկելով Հայկազն զարմի սերունդներին՝ մահ գեղագիտական մուրբ զգացողությամբ ընդհատում է շարքը՝ չժանրացնելու համար ունկնդրի կամ ընթերցողի ուշքն ու միտքը:

Քննադատությունը, թե Վիպասանությունը կառուցվածքային թերություններ ունի, թե «դեպքերը, երևույթներն իրար հաջորդում են ոչ կապակցված ու տրամաբանորեն»¹⁹, թե «դիպաշարքերի շարանը միանական պլոտե չի դառնում»²⁰, ըստ էության, արդարացի չէ, որովհետև ժամանակակից չափանիշներով չպետք է գնահատել Ծնորհալու պոեմը, այլ պատմական մոտեցմամբ: Ծնորհալին սկզբնավորել է գրական մոր տեսակ՝ պատմաքաղաքական վիպերգությունը՝ համեմատաբար փոքր ծավալի մեջ խտացնելով հայ ժողովրդի պատմությունը՝ նրա ծննդաբանու-

¹⁸ Մ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1990, էջ 65 (Գիրք Բ, ա):

¹⁹ Գր. Հակոբյան, Ներսես Ծնորհալի, Ե., 1964, էջ 183-184:

²⁰ Ա. Մաղոյան, Աշխ., էջ 231:

թյունից մինչև իր ժամանակակիցները: Իրավացի է Հ. Օշականը, թե՛ «Ծնորհալիին է պատմությունը կարելի եղածին չափ քիչ մեղքով բանաստեղծության բարձրացնելու հանճարային հաջողվածքը»²¹:

* * *

Վիպասանության բուն բովանդակությունը պատմականորեն կարելի է բաժանել մասերի՝ ա) աշտարակաշինությունից մինչև Արշակունիների թագավորությունը, բ) Տրդատ Առաջին Արշակունուց մինչև Արշակունիների թագավորության անկումը, մինչև Մենուայ Մաշտոց և Սահակ Պարթև, գ) Վարդանանց պատերազմից հետո մինչև Ծնորհալու ժամանակը: Պայմանականորեն բաժանված այս երրորդ մասին է վերաբերում, ահա, Սահակ Պարթևի տեսիլքը: Ասել, թե ինչու Ծնորհալին քիչ տեղ է տվել Բագրատունիներին, թե «Հայտնի չէ, թե ինչ նկատառումով պոեմում Բագրատունիների գործերն ու գործիչներն անտեսվել են»²², թե «Երևում է, որ Ծնորհալին Վիպասանությունը գրելիս դեռևս ծանոթ չի եղել ինչպես 7-8-րդ դարերի... այնպես էլ Բագրատունյաց շրջանի հայ պատմագիրների... երկերին»²³, կարծում ենք, իրավացի քննադատություն չէ: Այստեղ անտեսվել է Ներսես Ծնորհալու ստեղծագործական ելակետը. այդ դարերի համառոտ պատկերը մա տալիս է հիմնականում ըստ Սահակ Պարթևի տեսիլքի²⁴: Նա բավարարվել է կարճ ասել, որ այնուհետև Հայաստանին տիրում են պարսիկները, ողբով ցրվում են երկրի զավակները, եկեղեցիները ավերվում, սակայն տարիներ, դարեր անց՝

Փոքր ինչ չարին աղօտացեալ,
Հայոց ոգի եւ շունչ առեալ,
Բագրատունեաց թագաւորեալ
Եւ մասնաւոր Հայոց տիրեալ,
Եկեղեցիք լուսաւորեալ,
Նախարարաց զաւր մորոգեալ²⁵:

²¹ Հ. Օշական, Երկեր, Ե., 1979, էջ 404:

²² Գր. Հակոբյան, ՁԿ. աշխ., էջ 184:

²³ Վիպասանություն, էջ 150:

²⁴ Արշակունիների թագավորությունը վերացվել էր Սահակ Պարթևի կաթողիկոսության օրերին (428 թ.), իսկ իրենով վերջանում էր Գրիգոր Լուսավորչի սերնդի վերջին հովվապետը (439 թ.), /Տեսիլ սրբյուն աստ կատարեալ. /Թագ և հովիւ Հայոց բարձեալ, /Ջոր մափորտամբն եցոյց ծալեալ /Եւ զունդմ ոսկի կտաւով ծածկեալ (Վիպասանություն, էջ 99-100):

²⁵ Վիպասանություն, էջ 103:

Կարճատև բարեբաստ մի ժամանակ, եւ նորից ասպատակվում է երկիրը, քսան-չորս ցեղեր, որոնք թուրք են կոչվել, տարածվում են երկրով մեկ՝ վիշապի պես կլանելով «Ջոսկերս մեր գշորացեալ» և մանրելով աղյուծների մամա:

Ներսես Ծմորհալին սրտառուչ տողերով է նկարագրել օտար նվաճողների լծի տակ հեծող ժողովրդի դառն կացությունը: Արամք արյունարբու գազանների մամա հափշտակում են ամեն ինչ, գերեվարում, մատնում աղքատության, ստիպում ուրա-նալ հավատը («Ջիգուց կորուստն գործեցեալ, ի հաւատոցն ուրացուցեալ»), հեռա-նալ հայրենիքից («Յերկիր օտար պանդխտացեալ»): Եվ դա անցյալ չէ, հուշ չէ, այլ իրական կյանքի պատկեր, որի ականատեսներից մեկն էլ ինքն է՝ բանաստեղծը:

Միջնադարագետ Ա. Մադոյանը, որը, ի տարբերություն մախորդ ուսումնասի-րողների, ավելի շատ արժանիքներ է տեսնում Ներսես Ծմորհալու երախայրիքի մեջ, գտնում է, որ Վիպասանության հորինման համար վճռական կարևորություն ունեցող հարցերից «Առաջինը կորցրած հայրենիքի և վերացած պետականության ցավն էր», և որ բանաստեղծը «ձգտում էր հալ երիտասարդությանը պատրաստել հայրենի պետականության վերականգնման համար»²⁶, իսկ երկրորդ հանգամանքը՝ իր ազգատոհմի անցյալի փառքի դրվատումն էր, Պահլավունիների՝ իբրև Լուսավորչի շատավիղների իրավունքների պաշտպանությունը՝ կաթողիկոսական գահը ժառանգելու համար: Ներսես Ծմորհալին հայոց պատմությանն էր դիմում իր ժամանակի հուզող հարցերին արձագանքելու շարժառիթից: Անցյալի հերոսներին ոգեկոչելով՝ նա ուժ էր առհաղորդում իր քաղաքական իդեերին և երազանքներին: Այս մոտեցմամբ՝ նա իր դարաշրջանի ամենաարդիական բանաստեղծն էր, ամե-նաթափ մտածողը: Նա Պահլավունիների՝ իր մերձավոր տոհմակիցների մեծա-րանքը սկսում է Գրիգոր Մազիստրոսի հորից՝ Վասակ Պահլավունուց, ապա գո-վեստներ չի խնայում բնութագրելու Մազիստրոսին, որի դասեր որդու՝ Ապիրատի որդին էր ինքը՝ Ներսես Ծմորհալին: Մազիստրոսը ականավոր իշխան էր, զորա-կան, գիտնական ու բանաստեղծ՝ «Աստուածային շնորհք լցեալ, իմաստութեամբ պայծառացեալ» անձնավորություն՝ օժտված Հոմերոսի մամա բանաստեղծելու և Պլատոնի պես պերնախոսելու ձիքով, հմուտ լեզուների իմացությամբ, բազմագի-տակ և ժողովրդասեր, որ որբերի հայր էր, այրիների խնամակալ, տնանկների բա-րերար, որը և եկեղեցիներ էր կառուցել, որոնք, ի դեպ, կանգուն են մինչև այսօր:

Գրիգոր Մազիստրոսի արժանավոր որդին՝ Վահրամը, որ զորական էր և ապա ստանձնեց կաթողիկոսական գահը, վերանվանվում է Գրիգոր՝ «Ջխոնարհութեան լուծն ստանձնեալ», ջանք ու եռանդ չի խնայում բարեկարգելու Հայոց Եկեղեցին, լուծելու քաղաքական բարդ հարցեր, նվիրվելու գրական և թարգմանչական գործի՝ թարգմանելով հատկապես վկայաբանական գրվածքներ, որի համար էլ իրավամբ կոչվել է Վկայասեր: Ներսես Ծմորհալին չի վարանում նրան անվանելու «երկրորդ

²⁶ Ա. Մադոյան, նշվ. աշխ., էջ 225:

Մեարոպ», և սա լոկ երախտագիտության խոսք չէ, այլ Եկեղեցու և մշակույթի այդ ճշանավոր անձի վաստակի ճշմարիտ գնահատություն:

Ակնածաճքի և սիրո ջերմությամբ է գրել Օմորհալին ճակ Բարսեղ Անցնու՝ Գրիգոր Վկայասերի քրոջ որդու մասին, որը զարգացած եպիսկոպոս էր, և որին Վկայասերը կարգել էր կաթողիկոսի փոխանորդ: Օմորհալին մանկության տարիներին ուսանել էր մրա մոտ, մրան երկրորդ հայր է կոչում՝ վշտանալով, որ հարազատ հոր մահից հետո զրկվում է ճակ մրա խնամքից՝ Անցնու մահվամբ: Ըստ Գրիգոր Վկայասերի կտակի՝ Անցնին կաթողիկոս է ձեռնադրել Ներսես Օմորհալու Գրիգորիս եղբորը, որը գրեթե պատանի էր և Օմորհալու ուսումնակիցը: Օմորհալին հետագայում եղել է մրա սրտակից օգնականը, ծերության մրա տարիներին՝ փոխանորդը, իսկ եղբոր մահից հետո ժառանգել է կաթողիկոսական զանր: Բանաստեղծ եղբայրը գովասանքներ չի խնայել պանծացնելու կաթողիկոս եղբորը, որին համարում է իր կոչմամբ Սուրբ Հոգու կողմից ընտրված, մրան համեմատում է Աստվածաշնչական դրական և մեծագործ անձերի հետ, Հեսուի մեան փրկարար է եղել Հայաստանի համար («Մեզ փրկութեան պատճառ եղեալ»), հետևել է Պողոս առաքյալի օրինակին՝ մրա Տիմոթեոս աշակերտի պես, Ջորաբաբելի մեան, որը Բաբելոնի գերությունից հայրենիք էր վերադարձրել հրեաներին, Գրիգորիսն էլ հավաքել էր ցրված հայերին՝ մայրերին որդիների հետ բերկրանք տալով («Ջորաբաբել երկրորդ եղեալ եւ զցրուեալս ժողովեալ, Ջմայր որդուվք իւրովք բերկրեալ»): Եղբայրասիրությունը, անշուշտ, իր մասն ունի այս բոլոր ու տաք գովասանքի մեջ: Պատանի Օմորհալին երախտապարտ է կաթողիկոս եղբորը՝ բարձրացնելով մրա պատիվն ու անունը և, ընդհակառակը, մվաստացնելով իրեն («Իսկ ես՝ կրտսեր մուսատացեալ՝ Ներսես անուն վերասացեալ»): Եղբորը շնորհապարտ է իր ուսման համար, իր մկատմամբ մրա տածած սիրո և խնամքի համար, այն բանի համար, որ մա իրեն քահանա է օծել, ընծայել հոգևոր ծառայության, միմչդեռ ինքը, որ պատանի է դեռ, իրեն չի համարում հոգևոր սիրով բորբոքված և ողջակիզված, այլ, ընդհակառակը, թաթախված է երկրայինի կրքով («Ոչ ի հրոյն ողջակիզիալ, Այլ մերհակօքն գաղջացեալ»), մի պատանի, որը թեև կոչված է փարվելու և բարձրանալու դեպի երկնայինը, հոգևորը, իրականում հակված է դեպի երկիր («Այլ ի յերկիր հակամիտեալ, Սիրով սորին վայրաբերեալ»): Հոգևորի և մարմնավորի այս հակամարտությունը, սակայն, ողբերգական երանգներ չունի Օմորհալու մոտ, ինչպես Հովհաննես Երզնկացու մոտ՝ մրա «Երկունս ի մէկ տեղ բերած, զերթ ընկեր, կասեմ, Թե՛ պահե՛» սկզբնատողով սքանչելի տաղի մեջ: Ընդհակառակը, հույսով ապավինած Բարձրդալին, պատանի Օմորհալին համոզված է, որ ինքը մաքրագործվելով՝ փոփոխվելու է դեպի բարին ու գեղեցիկը.

Միայն ի յոյսն յուսացեալ,

ի Բարձրելոյն աջ զօրացեալ,

Զի յայսքանեաց ի բաց տարեալ՝
 Զիս ի բարիսն փոփոխեալ:²⁷

* * *

Վիպասանության այն հատվածները, որոնք վերաբերում են Գրիգոր Մագիստրոսին, Գրիգոր Վկայասերին, Ներսես Ծնորհալու հորը, եղբորը՝ Գրիգորիս Կաթողիկոսին, Բարսեղ Անեցուն և հենց իրեն՝ Ներսեսին, աչքի են ընկնում պատմավավերագրական հավաստիությամբ: Վիպասանության այս արժանիքը, սակայն, ըստ արժանվույն չի գնահատվել ուսումնասիրողների կողմից:

Այս մոտեցմամբ առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Վիպասանության գնահատությունը՝ սկսած հեղինակի ինքնագնահատանքից: Խորագրի մեջ նա հարկ է համարել ներկայացնել իրեն. ինքը Հայոց Կաթողիկոսի՝ Գրիգորիսի եղբայրն է, դեռևս պատանի, որ Վիպասանությամբ շարագրելով Հայկազն տոհմի և Արշակունի զարմի սերունդներին («ի սկզբանցն մինչ ի վախճան»), գրել է նաև իր նախնիների՝ Պահլավունիների մասին և, ինչպես վերջաբանում է ասել՝ «Մինչև ի մերս հասուցեալ»: Ուշագրավ է, որ իր երկի նպատակը համարում է նաև իր հասակակիցներին՝ երիտասարդներին, հոգևոր խրախճանք տալը՝ հայոց նախնիների գործերի համառոտ շարադրանքով («Հասակակցաց խրախճան տուեալ, Որք իմաստից են ցանկացեալ»): Խորագիրը յուրատեսակ հանձնարարական է՝ թե՛ իր գրական մոտեցման քննադատությունից պաշտպանելու, և թե՛ իր հեղինակությունը հաստատելու համար: Որ Վիպասանությունը եղել է ընթերցանության սիրված երկ, մի կողմից դրա վկայությունն են բազմաթիվ այն ձեռագրերը, որոնք մեզ են հասել տարբեր դարերից, մյուս կողմից՝ այն ազդեցությունը, որ այդ երկը թողել է հետագա դարերի հեղինակների և, մասնավորապես, Վահրամ Բաբունու վրա, որը Կիլիկիայի Լևոն Գ արքայի խորհրդով շարունակել է այնտեղից, ուր հասել է Ծնորհալին: Եվ, վերջապես, Վիպասանությունն ունեցել է բազմաթիվ տպագրություններ, որոնցից առաջինը լույս է տեսել 1643 թ. Վենետիկում:

Ուսումնասիրողները համերաշխ են, որ Վիպասանությունն ունի թերություններ, և այնուհանդերձ, զարմանալիորեն հակասական են նրանց գնահատականները՝ սկսած Ալիշանից մինչև Աբեղյան, Գրիգոր Հակոբյանից մինչև Հրանտ Թամրազյան և այլք: Գնահատականների շարքը, սակայն, աչքի է ընկնում մի օրինաչափությամբ. հեղինակից հեղինակ ավելի համակողմանի են վերլուծել Վիպասանությունը՝ բացահայտել մոտ արժանիքներ: Ալիշանը Վիպասանությունը համարել է արվեստի տեսակետից «ընդհանրապես մի հետևակ բան»²⁸, թերություն է համարել

²⁷ Վիպասանութիւն, էջ 137-138:

²⁸ Ղ. Ալիշան, Ծնորհալի եւ պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 75:

նույնահանգությունը, մինչդեռ ոճը համարել է ողորկ՝ «իր ուրիշ գրվածոց նման»²⁹։ Մանուկ Աբեղյանը համամիտ է Ալիշանին, որ «Այս գրվածքը բանաստեղծական տեսլետից ընդհանրապես մի հետևակ բան է»³⁰, համամիտ է նաև, որ այն «իր կոկ ոճի և լեզվի պարզությամբ շատ սիրելի է եղել և հետագայում նույնիսկ մամուլային օրինակ է դարձել»³¹ և, ի տարբերություն Ալիշանի, նշում է, թե «բայց մի գյուտ կա մեջը», և այդ գյուտն այն է, որ դա չափածո առաջին պատմական քերթվածն է մեր գրականության մեջ, և որ «երիտասարդ Ներսեսն արդեն ցույց է տալիս նաև ջերմ հայրենասիրական ոգի»³²։

Ներսես Օմորհալու երախայրիքը աչքի է ընկնում հայրենասիրական պաթոսով և աշխարհիկ բովանդակությամբ։ Բայց Վիպասանությունը համարել բացառապես «կրոնական կաշկանդումներից ազատ պատմական պոեմ»³³, ինչպես գնահատել է Գր. Հակոբյանը, ճիշտ չէ, և իրավացի է Վ. Սաֆարյանը՝ գտնելով, որ դա չափազանցված գնահատական է³⁴, որ պոեմը ներթափանցված է նաև կրոնա-աստվածաբանական միտվածքով։ Պոեմը բացի մախերգանքից, որ միահանգ է՝ ի նույն հանգով, գրված է -եալ հանգով, և սա, ինչպես տեսանք, համարվել է թերություն։ Անշուշտ, նույնահանգությունը կարելի է թերություն համարել դասական բանաստեղծության բազմահանգության հարաբերությամբ և ոչ թե պատմական մոտեցմամբ։ Իրավացի է Ա. Մադոյանը, որ «Կարևոր արժանիք է և նույնահանգությունը, որ ոչ պատմական մոտեցումով միայն կարող է դիտվել իբրև թերություն»³⁵։ Չէ՞ որ նույնահանգությունը թարմ մորություն էր ժամանակի համար։

Վիպասանությունը բարձր է գնահատել Հրանտ Թամրազյանը։ Նա Վիպասանության արժանիքներից մեկն էլ համարում է այն, որ Ներսես Օմորհալին զգայուն սրտով է անդրադարձել ժամանակի քաղաքական կյանքին։ «Սա մի մեծ մորություն և սկիզբ էր հայ բանաստեղծության մեջ»³⁶։ Ըստ էության արդարացի չէ քննադատական այն դիտողությունը, թե «Օմորհալու հերոսներից շատ-շատերը կերպար չեն դառնում»³⁷։ Օմորհալին ընդգրկել էր վիթխարի պատմական նյութ, և բնական էր, որ նա հաճախ մեկ-երկու տողով միայն բնութագրեր իր հերոսներին։ Մինչդեռ Թամրազյանը գտնում է, որ Գրիգոր Մազիստրոսի կերպարի պատկերմամբ Օմոր-

²⁹ Նույն տեղում, էջ 76:

³⁰ Մ. Աբեղյան, Երկեր, Դ, էջ 113, 114:

³¹ Նույն տեղում, էջ 114:

³² Մանուկ Աբեղյան, Երկեր, Դ, էջ 113:

³³ Գր. Հակոբյան, Ներսես Օմորհալի, Ե., 1964, էջ 172:

³⁴ Վ. Հ. Սաֆարյան, Կիլիկյան Հայաստանի գրականությունը, ԺԱ դ. վերջ - ԺԳ դ. սկիզբ, Երևան, 1990, էջ 154:

³⁵ Ա. Մադոյան, Միջնադարյան հայկական պոեմը, էջ 231-232:

³⁶ Հրանտ Թամրազյան, Հայ քննադատությունը, Բ Գիրք, Ե., 1985, էջ 303:

³⁷ Ա. Մադոյան, նշվ. աշխ., էջ 230:

հալիմ սկիզբ է դրել «և՛ պատմական անձի կենսագրությամբ, և՛ ինչ-որ չափով՝ մասնագրական դիմանկարին»³⁸:

Արդարացի չէ մաս այն դիտողությունը, թե «Ծնորհալին Վիպասանության մեջ քիչ է օգտվում գեղարվեստական միջոցների զինանոցից»³⁹: Նախ՝ Վիպասանությունը ուսուցողական պոեմ է, չափածո պատմագրություն, իսկ ուսուցողական բանաստեղծությունը սովորաբար առանձնանում է դատողականությամբ և ասելաձևի ճշտությամբ, և իսկապես, «Բանաստեղծի ամեն խոսքը դաստիարակչական միտումով է լիցքավորված»⁴⁰: Սա արժանիք է և ոչ թե թերություն: Թերությունների մասին դիտողությունները, ինչպես տեսնում ենք, հերքվում են մորազույց ուսումնասիրողների և, ամենից ավելի համոզիչ՝ Հրանտ Թամրազյանի կողմից: Երիտասարդ Ծնորհալին որքան էլ անփորձ գրական վարպետության առումով, ժամանակի ոգու ընկալմամբ բարձրանում էր իր ժամանակակիցներից: Նրան է պատկանում պատմաքաղաքական պոեմի սկզբնավորման պատիվը, և Վիպասանությունն իրականում հերոսապատում է՝ հայրենասիրական իր տաք ու անմիջական լիցքերով մշտված: Այն, ինչ թերություն են համարել առանձին ուսումնասիրողներ, ըստ էության ելակետ են ունեցել իր տաղանդի հասունության տարիներին Ծնորհալու լավագույն երկերի հարաբերությամբ, մինչդեռ քիչ չեն ստեղծագործական այն ընդհանրությունները, որոնք արդեն իրենց մախնական արտահայտությունն են գտել Վիպասանության մեջ: Հենց այն, որ Ներսես Ծնորհալին մախնասրել է ութ վանկանի տողը, կենսագրական անդրադարձը քնարական տրամադրությամբ, լավատեսությունը գալիքի նկատմամբ և այլն: Պատկերավոր մտածողության քիչ օրինակներ չէ, որ կան Վիպասանության մեջ: Պարզապես Վիպասանության այս առանձնահատկությունը հատուկ քննության չի առնվել: Ահա, օրինակ, Գրիգոր Վկայասերի մահվան մասին Ծնորհալու ստեղծած բանաստեղծական պատկերը, որն իր գեղեցկությամբ հանդերձ՝ տոգորված է միջնադարյան աշխարհայեցության պարզ բանաձևմամբ.

Պատկերն՝ լերկրի զնիթն թողեալ,
Առ սկզբնատիպն ինքեան փոխեալ,
Զգանձն տողին ի մէջ բարձեալ,
Խեցին անօթ՝ ունայն մնացեալ:⁴¹

Հոմերական Վիպասանությունը ենթադրում է պատմողական տարրերի մախապատվություն: Եթե «Չափածո, ոտանավոր խոսքը ավելի ազդեցիկ է, քանի որ գե-

³⁸ Հր. Թամրազյան, մշվ. աշխ., էջ 303:

³⁹ Ա. Մադոյան, մշվ. աշխ., էջ 229:

⁴⁰ Նույն տեղում:

⁴¹ Վիպասանություն, էջ 123:

դեցկացնում է նյութը»⁴², ինչպես գրում է Հրանտ Թամրազյանը, ապա միանգամայն իրավացի է նաև Վ. Սաֆարյանը, որ էպիկական մտածողության տարրեր է տեսնում Վիպասանության մեջ, օրինակ՝ Տրդատ Մեծի և Գոթերի արքայի մենամարտի նկարագրության տեսարանում, ուր «Տրդատը այդ շարժում մանրամասների մեջ դառնում է կենդանի կերպար, էպիզոդ բարձրացնում է երևույթի ընկալելիության չափը»⁴³, ի տարբերություն միայն մերկ փաստերի թվարկման:

* * *

Ծնորհալու Վիպասանությունն առանձնակի տեղ ունի բանաստեղծի հարուստ և տարաբնույթ ստեղծագործության մեջ: Այդ երկով սկզբնավորվում է գրական մի նոր տեսակ՝ պատմաքաղաքական պոեմը, որը աշխարհիկ բովանդակության միտվածքով և չափածոյի նորությամբ տևական ազդեցություն է թողել միջնադարյան հայ գրականության պատմության մեջ: Նյութը վերցնելով հայոց պատմությունից և իր դարաշրջանի իրականությունից՝ նա ձգտել է արձագանքել հասարակական-քաղաքական այն իդեոլոգիան, որ բաղձանքներին, որ հուզել են սերունդներին:

⁴² Հր. Թամրազյան, նշվ. աշխ., էջ 307:

⁴³ Վ. Սաֆարյան, նշվ. աշխ., էջ 155: